

Світська релігія Сергія Головатого

Найкраще начало, що має стояти над усім,
особливо над державою і над недосконалою людиною

Розмову веде Олена ГУТЯНСЬКА

– *Пане Сергію, понад 30 років тому п'ятикурсник факультету міжнародних відносин Київського університету імені Шевченка віддав місячну Ленінську стипендію у Фонд миру. Про це написала університетська багатотиражка. Тим п'ятикурсником були ви, автором газетного матеріалу – я. У публікації, пам'ятаю, за аналогією ще згадувалося про вчинок вашого прадіда, колгоспника Ферапонта Головатого, який у роки Великої Вітчизняної вніс 200 тис. карбованців на побудову двох військових літаків-винищувачів, поклавши цим початок всенародному патріотичному почині збирання коштів у фонд Червоної армії... За три десятиліття, що ми з вами не бачилися, багато що у вашому житті змінилося. Ви – депутат усіх скликань парламенту незалежної України і чимало зробили й поза його стінами. З приводу чого можете сказати: «Я відбувся»?*

– У вересні минає 20 років від установчого з'їзду Народного руху України, який тоді, ще в умовах УРСР, прийняв програму Руху. За написання її першого розділу відповідав я. І вже тоді поставив на перше місце суспільство, а на друге – державу, яка має це суспільство обслуговувати. Коли ми говорили про те, що в Українській РСР має бути правова держава, малося на увазі, що засадами цієї держави буде верховенство права над політикою і законодавчий процес виходитиме з пріоритету загальнолюдських цінностей та верховенства права як гарантії рівних прав усіх індивідів. Відтоді ідея верховенства права була дороговказом і стрижнем, на якому я будував свою політичну діяльність, закладаючи в її основу професійні знання.

Фразу про «принцип верховенства права» мені вдалося вставити в Консти-

туційний договір, укладений між президентом Леонідом Кучмою і Верховною Радою 8 червня 1995 року: ст. 1 його першого розділу закінчувалася словами: «В Україні діє принцип верховенства права». Цю формулу я, коли був міністром юстиції, вставив і в ч. 1 ст. 8 Конституції. З великими потугами, бо комуністи пропонували «верховенство права» замінити на «верховенство закону». А що таке вер-

ховенство закону? Це те, що вирішила проста більшість у парламенті. На засадах верховенства закону Гітлер прийшов до влади – цілком законним шляхом. І гітлерівська Німеччина існувала як нацистська Rechtsstaat – правова держава, заснована на формальному підході: є закон – і цього досить. Але ж ми бачимо, якими були наслідки – і за нацистської Німеччини, і за сталінського режиму, що

його юридично обґрунтовував ще один прихильник верховенства закону – Вишинський.

Ось чому повоєнна Європа поклала в основу свого майбутнього розвитку інший принцип. Було засновано Раду Європи, Європейський Союз, і в установчих документах цих організацій записано, що Європа будується на принципі верховенства права. Тобто передовсім визнаються природні права людини. Не надані законом держави, а вічні, належні людині від народження – такі, наприклад, як право на життя, що існувало та існуватиме поза людськими законами...

Саме цьому я і присвятив усю свою 20-річну діяльність. Як міністр юстиції очолював робочу групу з підготовки Цивільного кодексу. Тоді ми поклали в основу своєї роботи саме засади верховенства права. Згодом запровадили адміністративну юстицію, прийнявши Кодекс адміністративного судочинства. Адже це єдина система судочинства, яка дає людині можливість йти проти держави, проти влади, проти чиновника. Єдина система, покликана захистити людину від свавілля держави.

Отже, верховенство права з часом стало моєю світською релігією. Я в це повірив, я в це глибоко вірю й віритиму, і тому роблю й надалі робитиму все, що цьому переконанню відповідає. Саме тому я був єдиним, хто із фракції «Нашої України» виступив з різкою критикою сумнозвісного указу Віктора Ющенка про розпуск Верховної Ради п'ятого скликання (бо це не відповідало принципу верховенства права, закріпленому в Конституції). Не дбаючи про політичні наслідки, не дбаючи про свою кар'єру. Я єдиний з усієї фракції залишився тоді в сесійній залі, продовжуючи працювати в парламенті з іншими колегами... За це мене і вигнали з фракції.

А починати, мабуть, треба ще з 1990 року, з мого першого парламентського скликання. Так склалася доля, що я тоді познайомився з Іваном Тимченком, старшим науковим співробітником Інституту держави і права ім. В. М. Корецького АН УРСР (згодом – головою Конституційного суду України). «Сергію, – сказав він мені, – ти ж у Верховній Раді, давай разом зробимо Декларацію

про державний суверенітет України, і ти внесеш її як депутат, а я тобі допоможу як науковець». Ми сиділи у нього вдома і це зробили. Звісно, я тоді ще не був фахівцем з конституційного права, пальма першості в опрацюванні Декларації належить Іванові Артемовичу, але я як політик мусив цю Декларацію просувати. Я зареєстрував проект, і так і було записано: «Проект внесено депутатом Сергієм Головатим, розроблено спільно з Іваном Тимченком». Переважна частина підготовленого нами тексту проекту згодом увійшла до остаточно ухвалені Декларації про державний суверенітет України.

1991 рік. Акт проголошення незалежності. 23 серпня по обіді до мене підходить Левко Лук'яненко з надрукованим на своїй друкарській машинці текстом – той пожовклий папірець я зберігаю вдома. Читаю і кажу: «Левку Григоровичу, я хотів би виправити певні моменти». Змінив «Українську державу» на «Україну» і вніс суттєві корективи в тезу щодо тягlosti українського державотворення. Лук'яненко написав: «Продовжуючи традицію державотворення в Українській Народній Республіці...», а я запитав: «Чому за точку відліку маємо брати УНР, 1918 рік? Хіба традиція нашої державності така коротка?» І ви-

«Підручники, за якими сьогодні студентів навчають теорії права, прав людини, здебільшого базуються на методології, що асоціюється з іменем недоброї пам'яті Вишинського»

правив на: «Продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні», тобто ідеологічно означив інше коріння нашої державності, аби простежити шлях від Ярослава Мудрого до Грушевського і далі вже до 1991 року, а не починати від Грушевського. Я вніс також деякі редакційні правки як фахівець-міжнародник. Записав, що віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України (це означало повний суверенітет), і вже як юрист пропонував одразу ж прийняти закон про те, що до ухвалення нової нашої Конституції тимчасово діє Конституція УРСР 1978 року, але парламент

на це не пішов. Однак у будь-якому разі тут працювали і моя голова, і моя рука. І я дуже пишаюся тим, що заклав цю концепцію. А якщо ви згадаєте виступ Ющенка 2006 року на святкуванні 10-річчя Конституції України, до написання тексту якого я також був причетний, там якраз проводилася ця лінія – від Ярослава Мудрого до Грушевського, і понад те – там було закладено іншу лінію державотворчої тягlosti: від Володимира Великого – через Ярослава Мудрого – до Михайла Грушевського і до подальшого майбутнього України, тобто до сьогодні.

– Які законопроекти ви назвали б серед тих, над якими працювали під час своєї роботи у Верховній Раді?

– Якщо говорити про закони, які є виключно моїми, то це, скажімо, закон «Про правонаступництво Української РСР», ухвалений у вересні 1991 року: як міжнародник я розумів, що таке правонаступництво, коли треба ділити майно з Москвою, встановлювати кордони, і все це було прописано в тому законі. Тепер на нього посилаються як на відправну точку, Україна оформилася як держава – з кордонами, територією, зі своїм майном, власністю, міжнародними договорами і т. ін.

Ще один мій авторський закон – про виконання рішень Європейського суду з прав людини. А до входження в парламент – закон «Про мови в Українській РСР», чинний посьогодні. Над ним працювала робоча група в Спільці письменників України, вже тоді українську мову було проголошено державною і надано можливість застосовувати мови національних меншин нарівні з нею в місцях їх компактного проживання, і цей документ започаткував основи ліберальної державної мовної політики в Україні. Мені належить і формулювання ст. 10 Конституції про державну мову і статус російської мови, мов нацменшин. Я очолював робочу групу, і ми в «конституційну ніч» сиділи в кімнаті юридичного управління ВР разом із представниками єврейської, польської, грецької, болгарської, російської, румунської громад і випрацювали цю компромісну формулу: державною →

мовою в Україні є українська, але держава забезпечує вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України. Цю формулу зі згадкою про російську мову було прийнято і проголосовано – щоправда, оскільки я був рухівцем і мене могли не підтримати, озвучити цю статтю попросили румуна Івана Попеску.

Це я навіть приклади тільки деяких із фундаментальних актів, не торкаючись поточного законодавства за 20 років...

– У ті роки, про які ви розповідаєте, подальший розвиток держави вам і вашим однодумцям бачився таким чином, і це було правильно. На що це перетворилося сьогодні?

– На що перетворилося? На порох. І, до речі, перетворили все це на порох багато хто з тих, хто починав процес демократичних перетворень. Через угодовство, прислужництво, особистий матеріальний чи якийсь інший інтерес та вигоди вони замовкли – зневірилися, відступили або їм так просто зручніше. І вони перестали боротися за ті ідеї, які самі проголошували на початку незалежності. Саме тому ми дійшли до стану, коли маємо найгіршу атмосферу ставлення до Конституції, до цінностей, які не нами народжені, а є загальноєвропейськими, цивілізаційними: гідність людини, вищість її прав, справжня демократія, мораль у політиці, чесність, справедливість, діяльність заради суспільного, а не особистого добра. Ті цінності, які вкоренилися в Західній Європі, є панівними в її політичному середовищі, а в нас вони розтоптані. І тому я в цій ситуації завжди кажу, що не питаю і не раджу питати з комуністів, соціалістів, «регіоналів», бо, скажімо, Партія регіонів до 2005 року сприймалася суспільством як продовження кучмізму, продовження минулого, а на зміну йому йшло те, що подавалося як «нове», що декларативно обстоювало європейські цінності. То чого можна вимагати від тих, хто тоді їй не проголошував того, про що ми з вами говоримо, і не обіцяв суспільству таких змін. А вони, так звані «антикучмісти», обіцяли, але згодом розтоптали все, обдурили людей. Тим більше не варто питати з комуністів – вони увесь час незмінно брехливі.

Отже, це відповідальність колишніх рухівців. Тоді потужний Рух постав, створили Товариство української мови, установчі документи якого я писав у березні 1989-го. І йдеться не лише про мову, а взагалі про правду, про стан України, про ставлення до людей, до народу. Гаразд, хай там Головатий, як кажуть, «продався», але ж де сьогодні ті, хто тоді очолив боротьбу, хто піднявся на тій хвилі? Де вони сьогодні? Де зараз голос Драча? Де голос Павличка? Де голос Мовчана? Ви чули? Я – ні! Вони мовчать. Чому?

І ще хотів би сказати одну річ про мову і про свій внесок у цьому плані. У червні 2006 року, коли я останній раз був міністром юстиції і очолював зніщійовану мною Національну комісію зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, ця комісія затвердила концепцію державної мовної політики, де було чітко визначено мовну ситуацію, статус української мови і мов нацменшин, напрями державної мовної політики, механізми, якими вона має здійснюватися. Ми надіслали цей документ на підпис президентові Ющенку, щоб нарешті, на десятий рік існування Конституції, було зроблено реальні кроки на виконання її ст. 10, бо закон про мови залишався старий – ще кінця 80-х. Концепцію не підписано досі. А я, звільнений з посади міністра, вже не міг «дотиснути» президента на цей крок. На жаль. Бо я дуже добре знаю нормативну базу цього питання у Європі, знаю відповідні європейські стандарти, знаю, як це має бути в межах нашої багатонаціональної країни. І я не можу змінити своїх поглядів.

– Після таких ваших зізнань не можу не поставити вам, як то кажуть, запитання «на засипку». Що ви з такими поглядами робите у фракції Партії регіонів? Я ж ніколи не повірю, хай ви навіть розпишете мені кров'ю, що ви сповідуєте її ідеологію.

– У мовному питанні в нас справді діаметрально різні позиції – моя позиція і позиція партії, у фракції якої я перебуваю. Але це не означає, що я маю змінити свою позицію. Адже є Конституція, яка містить відповідну норму, ця норма діє, і я у своїй позиції дотримуюсь виключно норми Конституції. І поки що немає того критичного моменту, коли

треба стати в парламенті і, так би мовити, піти на амбразуру, на захист цієї позиції, тому я не хочу брати участі, скажімо, у спекулятивних пропагандистських телепередачах, розігрітих ідеологічною ненавистю одне до одного...

– І все-таки, припустимо, завтра оголошують дострокові парламентські вибори і ви йдете на них з цією політичною силою... Ви ж не виходите звідти?

– За 20 років політичного життя, з 1990-го, я нізвідки сам не виходив – мене звідусіль виключали. У березні 90-го, за два тижні після виборів до ВР УРСР, Секретаріат ЦК КПУ виключив мене з КПРС (невідомий Головатий виграв тоді на Сиреському окрузі у відомого Бориса Олійника) – всупереч статуту, бо за статутом виключати має первинна організація. Мене викликали на засідання на Банкову, де зараз міс-

тяться парламентські комітети, і зачитали формулювання: «за сепаратистські настрої і спробу створити альтернативну до КПРС партію» (це був Рух, і кращої нагороди на той час не можна було отримати). Тоді виключили трьох – мене, Віталія Дончика та Олександра Бураковського (він згодом виїхав до Нью-Йорка, а в Росії очолював єврейську групу). Про це було оголошено в програмі «Время» на весь Радянський Союз. Уявіть, 90-й рік, це ще до ГКЧП, мій батько на той час партійний, влада належить комуністам, по всьому Союзу живуть мої родичі... І те, що почув один мій дядько в Ленінграді, другий – у Харбаровську, мої батьки – у Смілі, могло закінчитися для них інфарктом, адже це сприймалося як ганьба.

Тричі на Сирецькому окрузі мене обирали депутатом ВР, люди мене знали, я перед ними звітував, мені дові-

ряли... Тоді була мажоритарка і купити собі місце в парламенті, особливо в Києві, було неможливо, тим більше що я ніколи не був бізнесменом.

Четверте скликання вже формулювалося за системою 50:50, і тоді я був у фракції Юлії Тимошенко, п'яте і шосте скликання – стовідсотково на пропорційній основі. Але факт, що з 1990-го я – безпартійний. Коли президент Ющенко, звільнивши у 2005 році Юлію Володимирівну з посади прем'єр-міністра, вніс кандидатуру Юрія Єханурова, вся фракція, одностайно проголосувала проти нього – я один голосував «за». Якби ви чули, що лунало на мою адресу прямо там, у залі! Хто це так проголосовував? Кажу: «Я». – «Негідник!», і плювки, і все інше... Одне слово, витримав я багато. І того самого дня за вказівкою Тимошенко мене виключили з фракції. Так я став позафракційним.

На вибори парламенту п'ятого скликання я йшов уже за списком «Нашої України». Це було логічно, адже тоді я був міністром, якого призначив Ющенко. І раптом – той жадливий неконституційний президентський указ про розпуск Верховної Ради! Як я міг, сповідуючи верховенство права і роблячи все, аби Конституція неухильно дотримувалася (у цьому плані мені було все одно, яке прізвище президента України – Кучма чи Ющенко), адекватно на це не відреагувати? Я встав у парламентській залі і різко розкритикував цей указ. Того самого дня мене виключили з фракції «Нашої України».

Наближалися нові вибори, і я мусив приймати рішення. Я був виключений звідусіль, але ж я захищав Конституцію – більш нічого. Коли Ющенко видав неконституційний указ, я зрозумів: це – кінець, немає на кого далі спиратись і з ким працювати, щоб продовжувати ту лінію й обстоювати ті цінності, які я сповідую. І я вирішив піти з політики. Подав свою кандидатуру до Страсбурзького суду. Конкурсна комісія в результаті таємного голосування з 13 претендентів обрала трійку кандидатів, яку подає держава. До неї потрапив і я.

Я мав намір закінчити свою кар'єру вже не в політичному, а в професійному, юридичному інституті, у юридичній практиці. Це – аполітична професія. Натомість виникла чергова перепона: президент видав указ про відкликання списку кандидатів, потім було сформовано інший список, до якого я вже не потрапив, і донині вибори членів Європейського суду від України заблоковані.

Ось чому, коли вже відбувалися вибори до ВР шостого скликання, я зустрівся з Віктором Януковичем і сказав йому: «Якщо ви вважаєте, що, попри те, що в нас різні погляди (але в критичний момент я виступив на захист Конституції і практично це збіглося з інтересами вашої політичної сили), я потрібен в українській політиці, то, аби я не був на смітнику, поки вирішиться питання зі Страсбурзьким судом, я був би вдячний вам за можливість залишитися в політиці, адже я ніколи не шкодив і не шкодитиму державі...». За рішенням Януковича мене було включено до виборчого списку ПР.

Однак, коли вже був виданий другий указ про розпуск парламенту, політрада ПР прийняла рішення, що всі безпартійні у виборчому списку мають вступити до партії. Знову постало моє питання, і я знову зустрівся з Віктором Федоровичем: «Я є головою Моніторингового комітету ПАРЄ, у ПАРЄ відомі політичні платформи партій, і, якщо я стану членом ПР, навряд чи за представником України збережеться ця посада, бо я безпартійний, тобто політично нейтральний, і це їх влаштує. Уявіть собі – голова Моніторингового комітету наглядає за дотриманням статуту Ради Європи в усіх країнах, не лише Східної, а й Західної Європи, ми щороку подаємо доповідь щодо стану дотримання статуту РЄ, прав людини, верховенства права в усіх 47 країнах, які є її членами, і цю посаду віддано Україні». Янукович поставив це питання публічно, на засіданні політради, і відкритим голосуванням було прийнято рішення, що я можу залишатися безпартійним.

– Кожна фракція розповідає, що в ній панує демократія. Я не надто в це вірю. Ну от іде голосування, ви у фракції Партії регіонів, але ж є речі, які для вас категорично чужі...

– Не те що чужі, а такі, стосовно яких я не можу проголосувати так, як голосує фракція. Але це принципові речі.

– І що ви робите в такому разі? Утримуєтесь, голосуєте проти?

– Я голосую так, як вважаю за потрібне. Назву вам два приклади. Коли стояло питання ратифікації угоди з ЄС про спрощений візовий режим, який був пов'язаний з реадмісією, фракція вирішила не голосувати «за». Проголосував з усієї фракції я один, і позитивне рішення було прийнято 226 голосами. А я й не міг голосувати інакше, адже стояв біля витоків входження України до Ради Європи, підтримую курс на євроінтеграцію, європейський вектор розвитку України і знаю: не ратифікувавши тієї угоди, ми завдали б шкоди відносинам між Брюсселем і Україною.

Другий приклад – звільнення Володимира Огризка з посади міністра закордонних справ. Я за це рішення не голосував. Адже Огризко – це також європейський вектор.

– Кілька слів про Конституцію. Я багато разів чула вашу позицію стосовно того, чи треба вносити до неї зміни. Сьогодні це вже перетворилося на якесь заклинання: всі хочуть змін до Конституції, всі знають, якими вони мають бути, і переконують, що це можна зробити дуже швидко. Про спробу «поділити країну на двох» мені взагалі не хотілося б говорити – на щастя, вона провалилася. Але як взагалі можна так легковажити з Основним Законом країни? Це ж не якийсь там підзаконний акт чи інструкція! Відверто кажучи, мені інколи просто стає страшно...

– І мені страшно. Я категорично проти того, щоб перекроюванням і переписуванням Конституції займалися політики. Це – питання передовсім експертів, питання професійного підходу. Все, що робилося досі, включно з НКР, – профанація. Якщо ми звернемося до конституційного процесу, який тривав в Україні з 1990 по 1996 рік (Україн-

ська Правнича Фундація, яку я й понині очолюю, видала всі стенограми конституційного процесу), то побачимо, що очолював цю роботу покійний Леонід Петрович Юзьков, згодом – перший голова Конституційного суду України, до складу робочої групи входили інші висококваліфіковані фахівці – академіки, професори, працювали незанятовані експерти і потім уже свій доробок подавали на розгляд комісії, яка була політичним органом. Сьогодні серед тих, хто вправляється над текстом Конституції, експертів, рівних Юзькову, і близько немає.

– Все одно зміни вносити треба... Конституція, на ваш погляд, «зіпсована» останніми змінами? Чи ні?

– Я вам скажу так. І за тієї Конституції, що діяла до 2004 року, і за тієї, яку маємо зараз, і за тієї, що була б прийнята, наприклад, 2010-го – хай навіть вона була б ідеальною, ситуація не змінилася б, адже з нашими політиками жодна Конституція не працює і не працюватиме. Вони це показали. Отже, головна

проблема не так у якості тексту, як у людських якостях.

– І все-таки було закладено дублювання повноважень...

– Цих проблем також можна уникнути за високого рівня політичної культури, коли є професійний підхід.

– Але ж цього немає. То що – повна безвихідь?

– На цей час – так. На жаль. Такі політики. Напишуть кращу Конституцію – однаково буде те саме. Тому що за українських умов ані Тимошенко, ані Ющенко, ані парламент, ані уряд, ані міністри, ані суди, ані прокуратура – ніхто її не дотримується. Ми опинилися на надзвичайно низькому рівні. На перших початках незалежності віра в право була вища, хоч яким парадоксальним це може видатися: влада належала більшості, і це були люди, причетні до періоду Радянського Союзу, для якого характерним був правовий нігілізм, адже права не існувало – існувало рішення партії. Проте якась повага до формальних рішень зберігалася, вона була випрацювана жорстким режимом,

але вона була. Тому після проголошення незалежності партійна номенклатура внутрішньо не могла інакше діяти, як дотримуватися норм, поважати їх. Те, що коїться при владі нині, – повний цинізм у ставленні до права і до Конституції. І оскільки настав такий період цинізму і хаосу в суспільстві, то й нові покоління виростають ще цинічнішими. От кажуть: «Нам треба свіжої крові влити». Та ця свіжа кров ще гірша за стару! Подивіться на молодих депутатів, молодих суддів, молодих адвокатів, молодих держслужбовців. Вони що – демонструють повагу до Конституції, повагу до людини, до її гідності? Навпаки. Тому проблема культури суспільства, політичної культури його керманців є фундаментальною.

– Ви кажете трагічні речі.

– Це справді трагічна ситуація. Низький рівень загальної культури, і відповідно – політичної, юридичної. Це – Африка, Азія, Латинська Америка, тільки не Європа!

– Політичну культуру нам ніхто на блюдечку не принесе. Хто може її виховати в такій ситуації? І чим ми тоді закінчимо? За таких обставин вам не хочеться емігрувати?

– Цього я ніколи не хотів. Я прийшов у політику для того, щоб зробити те, що я зробив, що мені все-таки вдалося зробити, але тепер його не можна зберегти, воно все одно руйнується. Тому я вибрав для себе ще один шлях – вирішив написати докторську дисертацію на тему верховенства права (її текст міститься в тритомнику «Верховенство права» – «Від ідеї – до доктрини», «Від доктрини – до принципу», «Український досвід»). В основі верховенства права лежать політична та юридична ліберальна думка і практика, що базується на принципах свободи людини, гідності людини, прав людини. Ця думка сягає своїм корінням античної доби – праць Аристотеля, Платона, Цицерона, які писали про найкраще суспільство, найкращу державу, що поставала в їхній уяві, шукали найкраще начало, що має стояти над усім, особливо над державою і над недосконалою людиною. Цим началом і є верховенство права. Це, як я вже говорив, надзвичайно важливі здобутки західної цивілізації, а ми не маємо знань про це, нас цього не

вчили за радянських часів, не вчать і зараз. І студентів-юристів – так само. Тому я й вирішив написати цю роботу. Я писав її 5 років, працюючи над нею і в Інституті міжнародного і публічного порівняльного права Макса Планка в Гайдельбурзі, і в Єльському університеті – як стипендіат Фулбрайта, дописував уже в Києві, закінчив 2005 року, а 2006-го – видав. У нас про це за роки незалежності не написав ніхто, а тим часом це є заперечення тієї доктрини права, яка досі існує в Україні, базується на методології радянських часів, що я й доводжу в цій книзі. І підручники, за якими сьогодні студентів юридичних факультетів навчають теорії права, прав людини, здебільшого базуються ще на тій самій методології, що асоціюється з іменем недоброї пам'яті Вишинського. Отже, я запропонував, і це відзначали мої опоненти на захисті докторської, що відбувся наприкінці травня, цілком новий для української юридичної думки погляд.

– Але ж цей новий погляд це треба вкласти в чийсь голови...

– Саме щоб вкласти його в чийсь голови, я запропонував запровадити на всіх юридичних факультетах країни новий спецкурс з верховенства права, і цю ідею підтримало понад 100 викладачів з різних вузів України, які прослухали в мене шість чотириденних семінарів з цієї тематики. Спільними зусиллями розроблено проєкт навчального курсу, його програму, і вони на сьогодні перебувають на розгляді в Міносвіті.

Отже, оскільки змінити ситуацію кардинально сьогодні не видається можливим, доводиться йти іншим шляхом – просвітницьким. До речі, доба Просвітництва дала найбільші плоди – завдяки Декларації прав людини і громадянина Франції, Локку, Монтеск'є, Руссо, Томасові Пейну, «батькам» американської конституції було закладено основи і формули політичної думки та юридичні формули до Загальної декларації прав людини, Європейської конвенції з прав людини. Йдеться саме про верховенство права. Тому треба нарешті починати вчити спочатку студентів і сподіватися, що на цій основі згодом відбудуться фундаментальні зрушення в суспільній свідомості та поведінці українських політиків вищої ланки.